OSMANLI TÜRKLERİ İDARESİNDE ERMENİLER*

*Özcan MERT***

İlk Türk-Ermeni münasebetleri XI. yüzyılda başlamıştır. Bundan önce ise Abbasî ordularında hizmet veren Türk kumandanlar ile ailelerin Ermenilerle ilişkileri olmuştu[1]. Ancak daha sıkı ve önemli münasebetler, 1015-1020 yıllarında Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın (1063-1082) babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği bir keşif seferi sırasında başlamıştır. Bu yıllarda Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na tâbi durumda idiler.

Çağrı Bey'in keşif seferini, Büyük Selçuklu sultan ve komutanlarının düzenli ve sistemli fetih seferleri takip etmiştir. Alparslan kumandasındaki Büyük Selçuklu orduları, 1071'de Malazgirt'te Bizans kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Anadolu'ya Türk göç ve yerleşmesi hızlanmıştır. Oğuz boyları, Bizans İmparatorluğu'ndan alınan Anadolu'yu kısa bir sürede Türkleştirmiş ve İslâmlaştırmıştır.

Hem Büyük Selçuklu Devleti idaresinde hem de Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri (Mengücükoğulları, Saltukoğulları, Dânişmendliler, Artukoğulları), Anadolu Selçuklu Devleti ve bu devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan Anadolu beylikleri yönetiminde Ermeniler herhangi bir zulme ve baskıya tâbi tutulma-

---

* Bu makale, 1987-1991 yıllarında Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda sözleşmeli personel olarak görev yapan Doç. Dr. Özcan MERT tarafından yazılmıştır. Yönetime verilen bu makale, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler adıyla hazırlanan kitabın Giriş kısmında yeraldı. Fakat adı geçen kitap basılmadı. Bunun üzerine yazar, sadece V. bölüme bazı ilavelerde bulunup Sonuç kısmını yazarak ve Ekleri katarak makaleyi biraz genişletmiştir. Ö. M.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi

1 Nejat GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* Gültepe Yayını, İstanbul 1983, s. 42; Hakkı Dursun YILDIZ, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu,* Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1985, s. 29-51.

mışlardır. Türklerin idarelerinde onların durumları diğer gayr-ı müslimlerle bir arada değerlendirilmiştir. Bu Müslüman Türk beylik ve devletlerinde gayr-ı müslimlerin durumları İslâm hukukuna göre belirlenmiştir. Buna paralel olarak Ermenilerin dinî inanç ve faaliyetlerine hiçbir biçimde engel olunmamıştır.

I. OSMANLI DÖNEMİ

Anadolu beyliklerinin en küçüklerinden biri iken kısa bir sürede bir dünya devleti olan Osmanlı Devleti ise, daha kuruluşundan (1299) itibaren bütün tebaasını âdil ve hoşgörülü bir biçimde yönetmiştir. Osmanlı tebaası olan bütün gayr-ı müslimler, bu geniş hürriyet ortamından yararlanmışlardır. Gayr-ı müslimler içinde yeralan Ermeniler de yaşadıkları devre göre din, dil ve kültür hürriyetlerini en geniş bir biçimde kullanmışlardır.

A. Din Hürriyeti

V. Yüzyılda Eçmiyazin'de kurulan Gregoryen Kilisesi'ne ve mezhebine bağlı olan Ermeniler, Osmanlı yönetiminde din hürriyetinden rahat bir şekilde yararlanmışlardır. Bursa'nın Osmanlıların başkenti olmasından (1326) sonra, merkezî yönetim, ayrı bir cemaat biçiminde teşkilâtlanmalarına izin verdiği Ermenilerin Osmanlı topraklarına 1381'de katılan Kütahya'da bulunan ruhanî merkezini Bursa'ya aldırmıştır[2]. Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni Piskoposu Ovakim ile Anadolu'dan bir mikdar Ermeniyi yeni başkent İstanbul'a getirtmiştir. Padişah, Samatya'daki Sulumanastır isimli kiliseyi Ermenilere vermiş ve Ovakim'i kendilerine patrik olarak tayin etmiştir. Böylece imparatorluktaki Ermenileri kendisine tâbi kılmıştır[3]. Gerçekten de *"Eçmiyazin Katolikosluğu teorik olarak bütün dünya Ermeniliğinin dinî lideri sayılmasına rağmen, Osmanlıların İstanbul'da ihdas ettikleri Patriklik de. İmparatorluk içinde hem dünyevî, hem uhrevî yetkileri bünyesinde toplayan en üst makam"* oldu[4].

Osmanlı ülkesinde az da olsa diğer mezheplere mensup Ermeniler mevcuttu. Kuruluşundan itibaren imparatorlukta en yaygın Hıristiyan mezhebi olan Ortodoksluğu benimseyen Ermeniler vardı ve bunlar Fener Rum Patrikhanesi'ne

---

2 Erdal İLTER, *"Ermeni Mes'elesi"nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988, s. 29.

3 GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 49-50.

4 M. Kemal ÖKE, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1986, s. 88-89.

bağlıydılar[5]. 1781'den itibaren Katolik rahiplerinin yoğun faaliyetleri ile Papa'nın başkanı bulunduğu bu mezhep Ermeniler arasında taraftar buldu. Cemaati üzerindeki etki ve yetkilerinin azalmakta olduğunu gören Ermeni Patriği'nin baskılarına rağmen Katoliklik gücünü korudu[6]. Bunun üzerine Bâbıâlî, 1831'de Ermeni Katolik Kilisesi'ni resmen tanıdı. Osmanlı Hükümeti, XIX. yüzyıl başlarından beri ülkede din propagandası yapan Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu bu mezhebe giren Ermenilerin kurduğu Ermeni Protestan Kilisesi'ni de 1859'da tanıdı[7]. Böylece imparatorlukta dört farklı kiliseye bağlı olan Ermeniler, Türk yönetiminden bir baskı görmeden ibadetlerini sürdürmeye devam ettiler.

B. Dil ve Kültür Hürriyeti

Anadolu'nun Türk idaresine girmesinden itibaren burada yaşayan Ermeniler, kendi dillerini tam bir serbestlikle konuşmaya devam etmişlerdir. Osmanlı yönetimi, diğer unsurlara uyguladığı politikayı bunlara da uygulamış olup, ne Ermenice konuşulmasını ne de Ermeni adlarının kullanılmasını yasaklamıştır.

Ermeniler, kendi dilleri ile ilgili kültürel faaliyetlerini de sürdürmüşlerdir. Osmanlı idaresi, devletin esas ve hakim unsuru olan Türklere matbaa açma izni verilmesinden 160 yıl kadar önce Ermenilere bu hakkı tanımıştır. Venedik'te matbaacılık eğitimi görmüş olan Hetum isimli bir din adamı ile Sivaslı Apkar adındaki bir papaza 1567'de İstanbul'da birer Ermeni matbaası açmaları için izin verilmiştir[8]. Bu şekilde Ermeni harfleri ile Ermenice kitap basılmasına başlanmıştır.

Diğer taraftan Marsilya'da kurulmuş olan bir Ermeni matbaasının Fransız Kralı XIV. Louis (1643-1715) tarafından kapatılmasına karşılık, Osmanlı ülkesindeki basın hürriyetinden Ermenilerin herhangi bir şikâyeti mevcût değildi. Tam aksine onların bu hürriyeti artarak devam etmiştir[9]. Gerçekten de İstanbul'dan başka İzmir (1759), Van (1859), Muş (1869) ve Sivas (1871) gibi taşra

---

5 Ahmed CEVDET, *Târîh-i Cevdet,* c. XI, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet (İstanbul) 1309, s. 9.

6 *a.g.e.,* s. 8-10, 34.

7 Kâmuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 66.

8 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953,* Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 13, 248; Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1970, s. 51.

9 GÜRÜN, *a.g.e.,* s. 69.

şehirlerinde de yeni Ermeni matbaaları faaliyete geçmişlerdir. 1908'de bütün ülkede Ermeni matbaası sayısı 38'e ulaşmıştır[10].

Osmanlı yönetimi, bir Türkten önce bir Ermeninin kendi dilinde özel gazete çıkarmasında da bir sakınca görmemiştir. İlk Ermenice gazete, İstanbul'da 1859'da yayınlanmış olup bunu Anadolu'dakiler takip etmiştir[11]. 1910 Yılında İstanbul'da Ermenice beş gazete ve yedi dergi çıkarılmaktaydı[12].

Ermenilerin kendi dillerindeki kültürel faaliyetlerinden biri de tiyatro oyunları sergilemek olmuştur. Onlar, bu temsilleri, önce kendi okullarında ve daha sonra da kurmuş oldukları Şark Tiyatrosu (1861) ve Güllü Agop Tiyatrosu (1867) gibi sanat kuruluşlarında vermişlerdir[13].

* * *

Osmanlı yönetiminde, milliyetten ziyade din esas kriter olduğu için bir Müslümanla bir gayr-ı müslim arasında başlıca iki fark vardı.

1. Askerlik ve idarecilik işleri Müslümanlara açık olup diğerlerine kapalıdır.

2. Gayr-ı müslimler, Müslümanlardan fazla olarak, bir İslâm ülkesinde emniyet içinde yaşamalarının karşılığı olarak cizye adı verilen bir baş vergisi öderlerdi. Askere alınmayan bu kimseler, işlerini kesintisiz bir biçimde devam ettirirlerdi.

Bilindiği gibi cizye, gayr-ı müslimlerin yetişkin ve sağlıklı erkeklerinden alınmasına karşılık kadın, çocuk, din adamı, hasta, sakat ve çok yaşlı olan erkeklerden alınmazdı[14].

Eğer bir gayr-ı müslim hür iradesi ile İslâm'a girerse cizyeden muaf olur; ancak bu defa diğer zengin Müslümanlar gibi zekât vermekle yükümlü bulunurdu. Zekât ise meblağ olarak cizyeden az değildi.

Osmanlı idaresinde din ve dillerini koruyan Ermeniler, köy, kasaba ve şehirlerde yaşarlardı. Köylerde oturanlar çiftçilik ve hayvancılıkla geçinirlerdi. Kasaba ve şehirlerde oturanlar ise esnaflık ve ticaretle uğraşırlardı. Esnaflık sahasında çeşitli mesleklerde faaliyet gösteren Ermeniler, özellikle kuyumculukta

10 ÇARK, *a.g.e.*, s. 248.
11 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 69.
12 ÇARK, *a.g.e.*, s. 248.
13 ÇARK, *a.g.e.*, s. 278-79.
14 Kör bir Ermeninin cizyeden muaf olmasına dair 1722 tarihli bir belge için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet Maliye, nu. 2442. Bk. EK 1, EK 2.

çok ileri durumdaydılar. Sarraflık, bankerlik, inşaat ve ticaret alanında çok faaldiler. Bu mesleklerdeki başarılarında öğrendikleri Türkçenin payı büyüktür.

Türkçe bilen Ermenilerden devlet hizmetinde ve sarayda vazife alanlar mevcuttu. Meselâ XVI. yüzyılda mühtedi Mehmet Paşa vezirlik rütbesine eriştiği gibi, bir kısım Ermeniler de mukataa mültezimliği yapmaktaydı[15]. XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren baruthane nazırlığı, darphane nazırlığı, darphane müdürlüğü ve saray hekimliği gibi hizmetlerde bazı Ermeni ailelerinin temayüz ettikleri görülmüştür. Özellikle 1856 Islahat Fermanı'nın sağladığı haklardan yararlanan Ermeniler; adliye, Belediye, Hazine-i Hassa, PTT, Şuray-ı Devlet ile Dahiliye, Hariciye, Maarif, Maliye, Nafia ve Sağlık Nezaretleri gibi kuruluşlarda çalışma imkanına sahiptiler. Memurluk, müşavirlik, müsteşarlık, elçilik ve nazırlık gibi görevleri de yürütürlerdi[16].

Ermenilerden kendi istekleriyle Türkçeyi öğrenenlerin sayısı oldukça kabarıktı. Bunlar arasında Türk musikisi, halk edebiyatı ve tiyatro alanında başarılı eser ve hizmet verenlere rastlanmıştır.

XVI. Yüzyıldan bu yana Türk dünyasında, 400 kadar Türkçe söyleyen Ermeni aşuğu yetişmiş ve bunların bir kısmı, Kul, Miskin vb. Türkçe mahlas almış ve Gul Hovannes, Gul Harutyun, Miskin Burcu gibi bazıları da İslâm tarikatlarına girmişlerdir[17].

Tiyatro sahasında aktör, idareci ve rejisör olarak Güllü Agop (1840-1891) Mardıros Minakyan (1839-1913) ile Kınar Hanım'ın ve Türk sanat musikisinde de Hamparsum Limoncuyan (1768-1839), Nikoğos Ağa (öl. 1890) ile Bimen Şen (1873-1943) gibi bestekâr ve sanatkârların hizmetleri oldukça önemlidir. Bu durum aynı zamanda Ermenilerin Türkleri ve Türk kültürünü benimsemelerini ve ortak zevklerinin de bulunduğunu göstermesi bakımından dikkati çeker[18] .

* * *

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Andlaşması, yabancı tüccara, iç ticaret yapmak ve yerli ortak edinme imkânını kolaylaştırdı. 1846'ya kadar diğer Avrupa Devletleri ile de benzeri andlaşmalar imzalandı. Yabancı tüccarlar, çoğu defa gayr-ı müslimlerle işbirliğine girdi. Bu durum karşısında Ermeni tüccar, Avrupa

15 GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 50.
16 ÇARK, *a.g.e.*, s. 127-229; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 50-51.
17 Fikret TÜRKMEN, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Türk Tarihinde Ermeniler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, İzmir 1983, s. 62-63.
18 ÇARK, *a.g.e.*, s. 278-83; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 71-73.

sanayiinin simsarı oldu. Böylece imparatorluğun sömürülmesinde Avrupa emperyalizmine hizmet eden ve onunla bütünleşmekte fayda gören Ermenilerden bir aracı (komprador) sınıf oluştu[19].

Osmanlı ülkesinde 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile liberal hukuk sistemini amaçlayan reformların tatbik edilmesine başlandı. Uygulanan hukuk reformları ile Müslümanlar ve gayr-ı müslimler arasındaki eşitsizlikler giderildi. Vilâyet ve sancak meclislerinde nüfusları oranında gayr-ı müslim üyeler de görev aldı[20].

1856'da müttefiklerin baskısı sonucu ilân edilen Islahat Fermanı ile Müslümanlar ile gayr-ı müslimler arasındaki her türlü eşitsizlik sona erdi. Bâbıâlî, cizyeyi kaldırmak, gayr-ı müslimlere memur olmak ve askerlik yükümlülüğü getirmek suretiyle Avrupa Devletlerinin de şikâyetlerini tesirsiz hâle getirmek istedi. Hükümet, Osmanlılık politikasına uygun olarak aldığı bu kararlarla memleketin halinden ve geleceğinden sorumlu bir Osmanlı milleti yaratmak istiyordu. Ancak fermanın Paris Andlaşması (1856) içinde yeralması üzerine, Avrupa Devletleri daima Hıristiyan unsurlar lehine Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmayı bir alışkanlık haline getirdi. Dış tahrikler sebebiyle adıgeçen unsurların Osmanlılık potasında erimemesi karşısında, bu politikadan istenilen netice alınamadı.

Tanzimat dönemi (1839-1876) yeniliklerinden en ziyade yararlananlar Ermeniler oldu. Bu cemaat arasında bir yandan eğitim seferberliğine başlandı, diğer yandan da basın faaliyetleri yaygınlaştırıldı. *"Ermeni Gregoryen Cemaati'nin dini reisi olan Patriğin danışma meclisi de yeniden düzenlendi. Böylece, 1847 yılında, ondört üyeli Ruhani Meclis ile yirmi üyeli Yüksek Meclis kuruldu. Ticaret ve sanat erbabından teşekkül eden bu ikinci meclis zamanla cemaatin en nüfuzlu müessesesi haline geldi. Babıâli'nin 1863 Martında tasdik ettiği bir nizamname ile Ermeniler umûmî meclis tarafından seçilen ve din işleri yanında, eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin daimi komisyonlarca yürütülmesini sağlayan bir Teşkilât Kanunu'na kavuştular"*[21].

---

19 Bayram KODAMAN, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1987, s. 108.

20 Halil İNALCIK, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. XXVIII, nu. 112, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1964, s. 626-27.

21 Ercüment KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1887-1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1985, s. 19-20. Sözkonusu nizamnamenin en geniş metni için bk. Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Tülay DURAN, genişletilmiş ikinci baskı, Belge Yayını, İstanbul 1987, s. 156-71.

Görüldüğü gibi Ermeniler, anayasa niteliği taşıyan 1863 Nizamnâmesi ve meclisleri ile kendi cemaatleri arasındaki meseleleri düzenli ve çağına göre demokratik bir biçimde görüşüp çözme imkânına sahiptiler. Devletin kurucusu ve esas unsuru olan Türkler ise bir anayasaya 1876 yılında kavuştular ve meclislerini de ondan bir yıl sonra açtılar.

1877 ve 1878'de toplanan Osmanlı Meclislerinde Musevilere 18.750 erkeğe bir (toplam 4 mebus), Hıristiyanlara 107.557 erkeğe bir (toplam 44 mebus) ve Müslümanlara 133.367 erkeğe bir (toplam 71 mebus) temsilci bulundurma hakkı verilmişti[22]. Bu meclislerde Hıristiyan mebuslardan 9'u Ermeni idi[23].

Görüldüğü üzere milletvekili seçiminde baraj, Müslümanların aleyhinde belirlenmiştir. XIX. Yüzyıl sonlarında demokratik ülkelerde hakim unsur aleyhine bir seçim sistemi mevcut değildir. Ayrıca aynı ülkelerde, azınlıkların meclise girmelerinden bahsedilemez. Bu yönü ile Osmanlı Meclisi, zamanın diğer parlamentolarından daha demokratik görünmektedir.

Bu parlamentoda Hıristiyan mebusların Rusya'ya savaş açılması konusundaki gayretlerine karşılık, harbin sonlarına doğru yurt savunması için kendi cemaatlerinden asker toplanmasına karşı gelmeleri[24] son derece anlamlıdır. Nitekim II. Abdülhamit (1876-1909), meclisi 1878'de tatil ederken bu durumu gözönünde bulundurmuş olmalıdır.

II. ERMENİ SORUNUNA GİRİŞ

A. Şark Meselesi

Osmanlı Devleti, güçlü olduğu sürece bir azınlıklar meselesi ve Ermeni olayları mevcut değildi. Devletin zayıflayıp çökmeye başlaması üzerine, dış güçler, Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanları kendi dinî, siyasî ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda tahrik etmeye ve birer maşa olarak kullanmaya başlamışlardır.

Türk ve İslâm düşmanı olan dış güçlerin bu hususta takip ettikleri politikayı, Türk ve Avrupa siyasî tarihlerinde "Şark Meselesi" diye bilinen problemin içinde ele almak konuya açıklık kazandıracaktır. Zira Ermeni olayları denilen hareket şark meselesini teşkil eden zincirin halkalarından biridir.

22 Stanford J. SHAW-Ezel Kural SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet HARMANCI, c. II, E Yayını, İstanbul 1983, s. 228.
23 ÇARK, *a.g.e.*, s. 113.
24 SHAW-SHAW, *a.g.e.*, s. 234.

Bilindiği üzere şark meselesi, emperyalist ve sömürgeci Avrupa Devletlerinin Osmanlı tebaası Hıristiyanlarının haklarını korumak bahanesi ile Osmanlı topraklarını parçalayıp aralarında imzaladıkları andlaşmalara göre bölüşmeyi ifade eder. "Düvel-i Muazzama" da denilen emperyalist güçlerin Bâbıâlî'den Osmanlı Hıristiyanları için sırasıyla imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık istemeleri âdeta değişmez bir politika olmuştur.

Bilindiği gibi bu yayılmacı devletlerden Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması ile Osmanlı Ortodoksları üzerinde söz sahibi oldu. 1789 Fransız Büyük İhtilâli'nden sonra yayılan milliyetçilik fikirleri Avrupa Devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Hıristiyanlara telkin edildi. Çok geçmeden 1804'te Osmanlı topraklarındaki ilk milliyetçi ayaklanmayı başlatan Sırplar, olaya Rusya'nın karışması sonucu Bâbıâlî'den imtiyazlar koparan ilk Hıristiyan topluluk oldu.

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanan ilk Hıristiyan topluluk ise Rumlardır. 1821'de başlayan Mora isyanına Rusya, İngiltere ve Fransa'nın müdahale etmeleri sonucu 1829 Edirne Andlaşması ile Yunan bağımsızlığı sağlandı.

Osmanlı Devleti, Kırım Harbi (1853-1856) sonunda imzalanan Paris Andlaşması (1856) ile Bulgarlar dışındaki Balkan Hıristiyanlarının özerkliklerini tekrarladığı gibi hem müttefiklerine ve hem de harbi mağlup olarak bitiren Rusya'ya gayr-ı müslim tebaa için gerekli ıslahatı yapacağı taahhüdünde bulundu[25].

Bu durumu kendi menfaatlerine göre değerlendiren Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti'nin içişlerine daha kolay karışmaya ve Hıristiyan tebaayı kışkırtmaya başladılar. Bu kışkırtmaların sebebiyet verdiği 93 Harbi (1877-1878) Rusya'nın galibiyeti ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlandı. Savaş sonrası 1878'de imzalanan Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları sonunda Balkan Hıristiyanlarından Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar. Bulgaristan ise elde ettiği imtiyazlarla Bâbıâlî'ye âdeta pamuk ipliği ile bağlı bir duruma getirildi. Sözün kısası Balkan Hıristiyanları artık bağımsızdılar. Şimdi sıra Anadolu Hıristiyanlarına gelmişti.

Emperyalist güçler, Anadolu Hıristiyanlarından Ermenileri seçtiler ve kancayı onlara taktılar. Balkanlı Hıristiyanlara bağımsızlık veren Ayastefanos ve Berlin Andlaşmalarına Ermeniler ile ilgili ıslahat maddelerini ilâve ettiler. Bu şe-

25 Yuluğ Tekin KURAT, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara 1986, s. 12.

kilde hem Ermenilerle ilgili bir konu ilk defa devletlerarası andlaşmalarda yer aldı hem de şark meselesi içinde bir Ermeni konusu yaratılmış oldu. Böyle bir konuyu kendi menfaatleri doğrultusunda istismar eden ve bunu sürdüren iki devlet vardı: Rusya ve İngiltere.

B. Rusya ve Ermeniler

Rusya ile Ermenilerin birbirlerine karşılıklı olarak ilgi duymaya başlaması, XVIII. yüzyıl başlarında I. Petro (öl. 1725) döneminde rastlar. I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda kendilerinden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir. Bir kısım Ermeniler bu davet üzerine İran'dan Rusya'ya göç etmiştir[26].

Rusya 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurarak Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almak istemiştir. Bu devlet, 1826-1828 yıllarında İran'la yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828'de imzaladığı Türkmençay Andlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilâyeti'ni kurdu ve ardından İran'dan Ermeni göçünü gerçekleştirdi[27].

Rusya'nın Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmesi 1820'li yıllarda yoğunlaşmış olmalıdır. Çünkü 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum Valisi Galip Paşa, Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere tehcir edilmesini Bâbıâlî'ye teklif etmesi bunun en belirgin belgesidir[28]. Bundan bir ay kadar sonra patlak veren 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Ermeniler Bâbıâlî'ye ihanet ettiler. Rusya da bunlardan yararlanmasını bildi. Bu savaşlarda bir kısım Ermeniler Rus ordusuna asker olarak yazılmış, bir kısmı Erzurum'un teslim olmasında etkili olmuş ve bazıları da sivil Müslüman halka eziyet etmişlerdir[29].

Savaş sonunda Kafkasya'ya hakim olan Rusya, daha önce topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilâyetine Anadolu'daki Ermenilerin göç etmelerini istemiştir. Bâbıâlî'nin arzusu hilâfına göç eden Ermeniler olmuştur[30].

24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Harbi'nde de Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitmiştir. Ermeniler, savaş so-

26 Kemal BEYDİLLİ, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, c. XIII, nu. 17, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 368.

27 "a.g.m.", s. 366.

28 "a.g.m.", s. 405, 424; fotokopi eki, (s. 25-26).

29 "a.g.m.", s. 383-85, 412, 418-19; fotokopi eki, (s. 2, 11).

30 "a.g.m.", s. 387.

nunda hizmetlerinin karşılığını derhal almak istediler. Patrik Nerses ve İzmirliyan başkanlıklarında gizli olarak toplanan Ermeni Meclisi, Çar II. Aleksandr'a ulaştırılmak üzere bir muhtıra hazırladı. Bu muhtırada Ermeniler, Rus Çarı'ndan şunları istiyorlardı:

"1) Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ili ile birleştirilerek, Rus Çarı'nın ülkesinin bir parçası olmasının temin buyurulması,

2) Arazi ilhakı olmayacağı bize duyurulduğundan -eğer böyle olacaksa- Bulgaristan'a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, bütün Rusların hükümdarı Haşmetmeâp efendimiz tarafından, Ermeni milletine de bahş ve ihsan buyurulması,

3) İşgal olunan topraklar boşaltılacaksa, hükûmetten ıslâhat için maddî teminat alınması ve ıslâhatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmaları"[31].

Ermeni Patriği Nerses Efendi, barış görüşmelerinin yapıldığı Ayastefanos'ta Rus Başkumandanı Grandük Nikola'yı ziyaret ederek Ermeni isteklerini bildirdi. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Barış Andlaşması'nın 16. maddesi ile isteklerini kabul ettirdiler. Bu maddeye göre Ermenilerin sakin olduğu Doğu Anadolu vilâyetlerinde ıslahat yapılacak ve buralardaki Hıristiyanlar eşkıyâya karşı korunacaktı[32].

Rusya'nın Ayastefanos Andlaşması ile Kafkasya'ya hakim olması, Doğu Anadolu ve Balkanlarda etkili olması ananevi İngiliz politikasına ters düşmekteydi. Çünkü Rus nüfuzunun bu şekilde yayılması, İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehdit ettiği gibi Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatabilirdi. Bu bakımdan İngiltere, derhal konuya eğildi.

C. İngiltere ve Ermeniler

İngiltere, Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olması için öteden beri bu devlete karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Bunun yanında Osmanlı memleketinde Protestan misyonerlerinin faaliyetlerini yönlendirmiştir. Bu misyonerlik faaliyetlerinin Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasındaki rolü büyüktür.

---

31 URAS, *a.g.e.*, s. 199.

32 *Muahedât Mecmuası*, c. IV, Cerîde-i Askeriye Matbaası, (İstanbul) 1298, s. 194; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1962, s. 66, 129.

Rusya'nın Doğu Anadolu'da çok önemli stratejik noktaları (Kars gibi) ele geçirmeleri, İngiltere'nin doğu ticareti bakımından hayatî ehemmiyet taşıyan ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Ayrıca İngiltere, Rusya'nın Balkanlarda gerçekleştirdiği bölünmeyi 16. madde ile Anadolu'da da yapmasından çekinmekteydi.

İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'deki dengenin bozulduğunu öne sürerek Ayastefanos Andlaşması yerine, diğer Avrupa Devletlerinin de katılmasıyla yeni bir andlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi. Yeni andlaşmanın Berlin'de hazırlanması kararlaştırıldı.

Osmanlı Devleti, Berlin'de İngiltere'nin destek ve yardımını ummaktaydı. Bâbıâlî'nin içinde bulunduğu kötü şartları çok iyi değerlendiren İngiltere, Berlin'deki konferans toplanmadan önce tehdit yolunu da deneyerek Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı geçici de olsa almayı başardı.

4 Haziran 1878 Tarihinde imzalanan ve II. Abdülhamit tarafından 15 Temmuz 1878'de tasdik edilen andlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Hıristiyanlar yani Ermeniler için İngiltere ile kararlaştıracağı ıslahatı yapacaktı[33]. İngiltere de Doğu Anadolu'daki Rus tehdidini önlemek için Rus tehlikesi kalkana kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Bu şekilde İngiltere, Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini perçinlemiş olmaktaydı.

Görüldüğü üzere Ermeni ıslahatı konusunda İngiltere, Ermenileri değil kendi menfaatlerini korumak için harekete geçmiş ve Kıbrıs andlaşmasını imzalamıştır. Gerçekten de Doğu Anadolu bölgesi ve Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezit üzerinden Karadeniz'i İran'a ulaştıran ticaret yolu İngiltere için çok önemliydi. 1840'tan itibaren Manchester'e yerleşmiş olan Ermeni tüccarlar, Britanya adalarında imâl edilen pamuklu kumaşları belirtilen yol üzerinden İran ve Türkistan'a pazarlıyorlardı. *"1870 yılından sonra İngiltere'de artmaya başlayan mâmul pamuklu stokları büyük bir iktisadî kriz yaratmak istidadındaydı. Bunlar, süratle erimez ve yeni imalât için pazar bulunmazsa, bir çok imalâthanelerin kapanması, iflâsların birbirini takibi ve büyük bir işsiz kitlesinin devletin başına belâ olması işten bile değildi. Bu ticaret yolu, stokları için tek kanaldı. İngilizler, sevkiyatı hızlandırmak için Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar ve bunun çok faydasını görmüşlerdi. Ayastefanos Andlaşması'nın bu yolu Rusların kontrolu altına sokan 19 ve 20 nci madde-*

33 Cevdet KÜÇÜK, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1986, s. 8-12.

lerine İngiltere devleti bu yüzden itiraz etmiş ve Berlin Andlaşması'nın 6 ncı maddesiyle bu yerlerin tekrar Osmanlı Devleti'ne geçmesini sağlamıştı"[34].

Ayastefanos Andlaşması'nın 16. maddesi, biraz farklı bir biçimle Berlin Andlaşması'nda 61. madde olarak yeraldı. Bu maddeye göre Bâbıâlî, Doğu Anadolu'da ıslahat yapacak, asayişi sağlayacak ve bu konularda aldığı tedbirleri arasıra ilgili devletlere bildirecekti. İlgili devletler de tedbirlerin icrasına nezaret edeceklerdi[35].

Böylece Rusya ile İngiltere arasındaki rekâbet sonucu Ermeni konusu devletlerarası bir nitelik kazanmış oldu. Bu durumdan cesaretlenen bazı Ermeniler de harekete geçmekte gecikmediler.

D. İhtilalci Ermeni Dernekleri

Ermenilerle ilgili maddelerin devletlerarası andlaşmalarda yeralması ile beraber, yurt içinde ve dışında ihtilâlci Ermeni partileri ve derneklerinin kurulmaya başlandığı görülmektedir.

1878 Yılında Van'da kurulan Kara Haç Cemiyeti, Amerika'daki Clu Clux Clan benzeri bir kuruluştu[36].

Bundan iki yıl sonra 1880 yılı civarında, Rusya yönetimindeki Ermenistan'da kurulan derneklerin Anadolu Ermenilerine silah göndermeye başladıkları görüldü[37].

1881'de Erzurum'da gizli kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği'nin amacı, Ermenileri saldırılardan korumak üzere silâh ve cephane ile donatmaktı[38]. 1885 Yılı sonlarında ise Van'da ihtilalci Armenakan Partisi kuruldu. Partinin kuruluş amacı, ihtilâl çıkararak kendi kendilerini yönetme hakkını sağlamaktı[39].

1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından kurulan Hınçak Partisi, 1890'da İhtilâlci Hınçak Partisi adını aldı. Partinin programındaki ilk hedef, Anadolu'daki Ermenilerin siyasî ve millî bağımsızlığını sağlamaktı. Anadolu'da

---

34 Midhat SERTOĞLU, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. I, nu. 4, Menteş Yayını, İstanbul 1968, s. 22.

35 *Muahedât Mecmuası*, c. V, Cerîde-i Askeriye Matbaası, (İstanbul) 1298, s. 139; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 14.

36 URAS, *a.g.e.*, s. 430; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 129.

37 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 126.

38 *a.g.e.*, s. 129; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 61-62.

39 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 129; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 62-64.

ihtilâlle gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için takip edilecek usûl; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilâtlanma ile işçi ve köylü hareketidir. Kışkırtma vasıtaları; hükümete yönelik gösteriler, vergi vermemek, ıslahat istemek ve aristokrasiye karşı düşmanlık yaratmaktı. Terörün hedefi; Bâbıâlî ile hükümette görev yapan Türk ve Ermeniler, casus ve muhbirler idi. İhtilâl, Osmanlı Devleti savaş halinde iken gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve İran Ermenileri ile federatif bir Ermenistan kurulacaktı[40].

1890 Yazında Tiflis'te Ermeni İhtilal Federasyonu (Daşnaksutyun) kuruldu. Kısa adı Taşnak olan bu partinin 1892'de açıklanan programına göre hedefe isyanla ulaşmak, ihtilâlci çeteler kurmak, halkı silahlandırmak, hükümet yetkilileri ve kurumları ile muhbir ve hainlere karşı hareketler düzenlemek esas ilkelerdi[41].

Federasyona 1891'de Hınçak Partisi katıldı ise de bir yıl sonra anlaşmazlığa düşerek ayrıldı[42].

Yurt dışındaki kuruluşlar Rusya, İran, Avrupa ve Amerika şehirlerinde şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında da gizli olarak teşkilât kurdular. Armenakan Partisi; İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te şubeler açtı[43]. Hınçak Partisi İstanbul; Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da teşkilâtlandı[44]. Daşnaksutyun da İstanbul ile Doğu Anadolu şehirlerinde şubeler açtı. Bu derneklerin Türkiye'de teşkilatlanmaları ile birlikte ardarda tedhiş hareketleri meydana geldi.

III. ERMENİ OLAYLARINDAKİ BAŞLICA FAKTÖRLER

A. Milliyetçilik Faktörü

Bilindiği gibi milliyetçilik, 1789 Fransız İhtilali ile dünyaya yayılmıştır. Bu fikirden en erken etkilenen Balkan Hıristiyanlarının hemen hepsi 1878'de Osmanlı yönetiminden ayrılmayı başarmıştı. Balkanlardaki bu gelişmeler Ermenileri de etkilemiştir.

---

40 URAS, *a.g.e.*, s. 431-32; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 130-32; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 64.
41 URAS, *a.g.e.*, s. 442-55; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 132-34; GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 64-65.
42 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 133.
43 GÖYÜNÇ, *a.g.e.*, s. 63-64.
44 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 132.

Avrupa'ya ve Amerika'ya giden ve buralardan gelen öğrenci, misyoner tüccar ve konsoloslar da milliyetçilik fikrinin yayılmasında etkili olmuşlardır.

Yabancı dillerde yazılmış ve basılmış kitap, dergi ve gazeteler yoluyla da milliyetçilik fikri Ermeniler arasında yayılmaya başlamıştır.

B. Din Faktörü

Şark meselesi bir bakıma İslâmiyet ile Hıristiyanlığın mücadelesi ve savaşıdır. XIX. Yüzyıl Avrupasında bazı siyasî çevreler, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanları kurtarmak için sistemli bir propaganda ve politika takip ediyorlardı. Bu arada İngiliz ve Amerikan misyonerler, Protestanlığı ve Fransız misyonerler de Katolikliği yaymak için Anadolu'da faaliyet gösterdiler. Müslüman ve Musevileri kendi mezheplerine çekemeyen bu misyonerler, diğer mezheplerdeki Hıristiyanları kazanma yoluna gittiler. En fazla taraftarı da Ermenilerden edindiler. Esasında Ermeniler de böyle bir şeye hazırdılar. Çünkü kendi siyasî emellerine ulaşmak için İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'nın desteğini bu şekilde sağlamak pekala mümkün olabilirdi. Büyük devletler de kendi mezheplerinden olan bu topluluklar vasıtasıyla bölgedeki menfaatlerini koruyabilirdi.

Protestan ve Katolik misyonerlerinin açtıkları kilise ve okullar, Ermenilere milliyetçilik fikrinin verildiği merkezler haline geldi.

C. Ekonomik Faktör

Sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri karşısında Osmanlı memleketi bir hammadde deposu ve mamul ürünler için de bir pazardı. 1838 Ticaret Andlaşması ile kısa sürede Osmanlı şehirlerinde yerli işbirlikçi -komprador- zümresi oluştu. Bu zümrenin hemen hepsini gayr-ı müslimler teşkil ediyordu. Batılı devletler, Bâbıâlî nezdinde Mora isyanından sonra Rumlara nazaran daha muteber ve mutemet olan Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı topraklarındaki ekonomik menfaatlerini devam ettirmek için onlarla yakın işbirliğinde bulundular.

D. Stratejik Faktör

Osmanlı Ermenilerinin kendi aralarında en yoğun bulundukları bölge Doğu Anadolu'dur. Burası Karadeniz-İskenderun Körfezi-Basra Körfezi üçgeni arasında yeraldığı gibi İran üzerinden Asya içlerine açılan bir kapı durumunda idi. Bu bakımdan Doğu Anadolu, sıcak denizlere (İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi) inmek isteyen Rusya için büyük bir önem taşımaktaydı.

Rusya, Doğu Anadolu üzerinden ve Ermenileri de vasıta olarak kullanarak sıcak denizlere inmeyi gerçekleştirirse rakibi İngiltere'nin hammadde deposu olan Hindistan ile önemli ulaşım geçidi olan Süveyş kanalına yaklaşmış olacaktı.

Rusya, amaçları doğrultusunda Ermenilere yakınlık duydu. Rusya'nın niyetlerini sezen İngiltere, muhtemel bir tehlikeyle karşılaşmamak için Ermeni konusuna ilgi gösterdi. Eğer bir Ermenistan kurulacaksa burası Rusya'nın değil İngiltere'nin etki ve nüfuzunda olmalıydı. İşte bu amaçla İngiltere, okulları ve konsoloslukları vasıtası ile Ermeni milliyetçiliğini ve olaylarını körükledi.

IV. ANADOLU ISLAHATI VE ERMENİ OLAYLARI*

Berlin Andlaşması'ndan hemen sonra 19 Ağustos 1878'de İngiltere, 61. maddenin hemen uygulanması için Bâbıâlî'ye bir nota verdi. Osmanlı Hükümeti. içinde bulunduğu malî sıkıntıları öne sürerek, Doğu Anadolu'da bir ıslahata derhal başlanamayacağını İngiltere'ye bildirdi[46].

Bu arada İngiltere'de 1880'deki seçimlerden sonra Gladstone başkanlığındaki Liberal Parti iktidara gelince, bu devletin Doğu Anadolu ıslahatı politikasında değişiklik oldu. Daha önce verdiği nota karşısında Bâbıâlî'nin gösterdiği direnci farkeden İngiltere, sözkonusu ıslahat meselesinde diğer Avrupa Devletlerinin desteğini sağlama yoluna gitti. Nitekim bu devlet, diğer beş Avrupa Devletiyle ayrı ayrı ama aynı mealde olan ve Doğu Anadolu'daki ıslahatın geciktirilmemesi hakkındaki bir notayı 11 Haziran 1880'de Bâbıâlî'ye vermekle bunu gerçekleştirdi[47]. Böylece Doğu Anadolu ıslahatı konusu milletlerarası bir nitelik kazandı.

1881'de Çar II. Aleksandre bir suikast sonucu öldürülünce Rusya, Ermeni ıslahatı için önceki gibi aktif politika takip etmemeye başladı. Bu durumda ıslahat konusunda İngiltere adeta yalnız kaldı. 1882'de Mısır'ı işgal ettikten sonra bu devlet, Boğazlar ve Osmanlı Devleti ile ilgili politikasını değiştirdi. Çünkü Cebelitarık, Malta, Kıbrıs ve Mısır'a hakim olan İngiltere için Hindistan yolu kesin olarak denetim altına girmiş olunca Boğazların önemi azaldı. Bunun üzerine Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik politikasını terk eden İngiltere, Ermeniler-

---

* Bu konuda bana yardım eden bu sahanın uzmanı Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK'e çok teşekkür ederim. Ö. M.

46 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 114; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 23-30.

47 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 120; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 75.

le ilgili konularda daha aktif bir politika gütmeye başladı. Ayrıca 1888'den itibaren ülkesinde Anglo-Armenian Comittee'nin (İngiliz-Ermeni Komitesi) çalışmasına izin verildi[48].

Osmanlı topraklarında sosyal, ekonomik, dinî, siyasî, idarî ve kültürel hürriyetlere sahip olan ve memleketin hiçbir vilayetinde yeterli nüfûs çoğunluğuna sahip bulunmayan Ermenileri, bir ayaklanmaya sevkedecek yönetimden gelen herhangi bir baskı mevcut değildi. Bu gerçeklere rağmen bir isyan çıkartmak maceraya atılmak demekti. Böyle olduğu halde, İngiltere ve Rusya'nın kendi çıkarları yönünde bu toplumu kullanmak isteyip kışkırtması ve bu gelişmeleri hızlandırıp yaymak için Ermeni çete ve derneklerinin Türk ve Ermenilere yönelik şiddet hareketleri iki toplumu karşı karşıya getirmekte gecikmedi.

Nitekim ilk ciddi olaylar 1890 yılında vuku buldu. Bu yılın Haziran ayında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Cemiyeti üyelerinin ve Temmuz ayında da İstanbul Kumkapı'da Hınçak Partisi üyelerinin Ermeni halkını kışkırtması sonucu patlak veren olaylar, yüzyıllardır barış içinde yaşayan iki topluluğu karşı karşıya getirdi[49]. İki taraftan 12 kadar kimsenin öldüğü olaylar, Avrupa basınında tek yanlı olarak Ermenilere karşı yapılmış bir katliam olarak yeraldı. Bu tür haberler, Avrupa'da Ermeniler lehinde bir kamuoyu oluşturmak bakımından önemlidir.

Avrupa basınının dikkat ve ilgisini bu olaylarla üzerlerine çeken Ermenilerin beklentileri daha fazla idi. Avrupa Devletlerinin, ıslahat konusunda Bâbıâlî'ye baskı yapmalarını istiyorlardı.

Avrupa Devletlerinin temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskı, Erzurum ve Kumkapı olaylarındaki suçluların gerekli cezaya çarptırılmalarını önlemek şeklinde oldu. Bu durum çete ve dernek üyelerinin terör konusundaki cesaretlerini arttırdı.

Öte yandan 1891 yılında II. Abdülhamit, Ermeniler için bir genel af çıkardı[50] ise de komitecilik faaliyetleri ve olaylar devam etti. 1892'de İngiltere'de Gladstone'un yeniden iktidara gelmesi komiteci Ermenileri cesaretlendirdi. Aynı yılın sonlarında Van valisine karşı suikast teşebbüsünde bulunan Ermeniler, sonraki yıl içinde Amasya, Merzifon, Ankara, Çorum, Tokat, Yozgat ve Diyarbe-

48 KURAN, *"a.g.m."*, s. 20.
49 Erzurum ve Kumkapı olayları için bk. URAS, *a.g.e.*, s. 458-64; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 140-44.
50 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 144-45; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 108.

kir'de II. Abdülhamit aleyhine pankartlar astılar, olay ve isyan çıkardılar[51]. Bu olaylar özellikle İngiltere'deki Anglo-Armenian Comittee tarafından istismar edildi.

Avrupa Devletlerini kendi olayları içine çekmek isteyen Ermeni komitacılar, 1894 yılında Patrik Aşıkyan'a başarısız bir suikast girişiminde bulundular, Tokat'ta posta tatarını öldürüp posta arabasını soydular ve Sasun'da bir ayaklanma çıkardılar[52]. Özellikle Sasun ayaklanması, Ermeni kayıplarından ötürü Avrupa basınını ve kamuoyunu Türkler aleyhine harekete getirdi.

Kurulan bir milletlerarası Tahkikat Komisyonu, 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda, Sasun olaylarında Ermenilerin masum olmadığını açıkladı[53]. Bununla beraber isyan, Ermeni olaylarına milletlerarası boyut kazandırdı ve İngiltere, Fransa ve Rusya'yı ıslahat için ortak girişim ve baskılara yöneltti. Tahkikat Komisyonu çalışmalarını sürdürürken İngiltere, ıslahat meselesini gündeme getirdi. Diğer Avrupa Devletlerince 11 Mayıs 1895'te Bâbıâlî'ye verilen notada, ıslahat yapılacak vilâyetler Vilâyât-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbekir olarak belirlenmekteydi. Bu altı vilâyette Bâbıâlî'nin idarî, adlî, askerî ve malî yetkileri sınırlanırken, Ermenilere bu konularda imtiyazlar verilmekteydi. II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı idi. Islahatın bütün tebaa için geçerli olmasını istedi. Bâbıâlî'nin bu direnişi üzerine İngiltere, Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını istedi. Ancak bu konuda ne Rusya'dan ne de Fransa'dan umduğu desteği bulamadı[54].

Sasun isyanının Bâbıâlî üzerinde Avrupa'nın fiili bir müdahalesine yolaçmaması karşısında Ermeniler, 1895 yılında özellikle Hınçak Komitesi üyelerinin kışkırtmaları sonucu İstanbul, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Erzurum, Diyarbekir, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Antep, Muş, Kayseri, Yozgat ve Zeytun'da olaylar çıkarttılar. Bu olaylarda Türkler yanısıra kendilerine katılmayan Ermenilere karşı cinayet işlediler ve kundaklama faaliyetlerinde bulundular[55].

---

51 URAS, *a.g.e.*, s. 464-69; Turgut IŞIKSAL, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*,c. XIV, nu. 79-80-81, Menteş Yayını, İstanbul 1974, s. 47-52; Turgut IŞIKSAL, "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XIV, nu. 82-83-84, Menteş Yayını, İstanbul 1974, s. 23-31; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 145-46.

52 URAS, *a.g.e.*, s. 469-77; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 146-49.

53 KURAN, "a.g.m.", s. 21; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 113-14.

54 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 168-69; KURAN, "a.g.m.", s. 21-23; KÜÇÜK, a.g.e., s. 115 vd.

55 URAS, *a.g.e.*, s. 478 vd.; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 149-61.

İstanbul olayları, İngiltere başta olmak üzere Avrupa Devletlerini hareketeçirdi. Bu devletlerin baskısı üzerine Bâbıâlî, 20 Ekim 1895'te bir Islahat Nizamnâmesi ilân etti. II. Abdülhamit, sözkonusu nizamnâmeyi uygulamanın Müslüman çoğunluğu rencide edeceğini ve memleketi parçalayacağını biliyordu. Bu bakımdan nizamnâmeyi uygulamamaya dikkat etti. İngiltere ise nizamnâmenin tatbik edilmesine engel gördüğü padişaha karşı baskıdan yanaydı[56].

Yabancı devletlerin kendi konularına ilgilerinin devamını sağlamak amacıyla Taşnak ve Hınçak komiteleri, 1896'da Van'da bir isyan çıkarttılar. 418 Müslüman ve 1715 Ermeninin öldüğü isyanı, 26 Ağustos 1896'da Taşnak Komitecilerinin planladığı İstanbul'daki Osmanlı Bankası saldırısı takip etti[57].

Van isyanı ve Osmanlı Bankası saldırısı, İngiltere'ye beklediği fırsatı verdi. İngiltere, bir yandan II. Abdülhamit'i ıslahata zorlamak ve diğer yandan da onu tahtından indirmek istedi. Rusya, Bâbıâlî'ye baskı yapılmasından yana olduğunu bildirirken taht değişikliğine karşı olduğunu açıkladı. İngiltere'nin Bâbıâlî'ye verdiği 20 Ekim 1896 tarihli notasını İtalya ve Avusturya desteklerken Fransa desteklemedi. Bu gelişmeler karşısında padişah, ıslahatın altı vilayette değil de bütün vilayetlerde uygulanması için bir iradeyi Kasım ayında, Ermenilere yönelik bir af kanununu da Aralık ayında çıkarttı[58].

Osmanlı Devleti, 1896'da çıkan Girit isyanı, 1897'de patlak veren Yunan savaşı ve daha sonra meydana gelen Makedonya olayları ile ilgilendi. Bu meselelere Avrupa Devletleri de dahil oldular. Dolayısıyla Ermeni konusu arka plana düştü ve olaylar da seyrekleşti. Taşnak üyelerinin önayak oldukları 1904'teki Sasun isyanı ve 1905'teki II. Abdülhamit'e karşı girişilen suikast teşebbüsü[59] dışında Ermeni dernekleri; padişaha ve yönetime karşı ortaya çıkan Genç Türkler muhalefeti hareketine katılarak hedeflerine varmak istediler.

V. GENÇ TÜRKLER VE ERMENİLER

Genç Türkler muhalefeti, 21 Mayıs 1889'da İttihad-ı Osmanî'nin kurulmasından sonra gizli olarak gelişmeye başladı. Daha sonra adını İttihat ve Terakki olarak değiştiren cemiyet, 30 Eylül 1895'te Ermenilerin Bâbıâlî üzerine yaptıkları yürüyüşe kadar taraftar toplayarak bünyesini kuvvetlendirdi.

---

56 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 171; KURAN, "a.g.m.", s. 23-24; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 158-61.
57 URAS, *a.g.e.*, s. 499-519; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 161-66.
58 GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 171-72; KURAN, "a.g.m.", s. 24-25; KÜÇÜK, *a.g.e.*, s. 161-62.
59 URAS, *a.g.e.*, s. 519-31; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 166-67.

Bâbıâlî yürüyüşü ve Avrupa Devletlerinin tepkisi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçti. Cemiyet, kurucularından Abdullah Cevdet'in kaleme aldığı ilk beyannamesini duvarlara yapıştırarak varlığını duyurdu. Bu beyannamede baskı rejiminin yıkılması için ülkedeki bütün unsurların elele vermeleri ve camia zihniyeti gütmemeleri gerektiği ilan edildi[60].

1895-1897'de Genç Türkler muhalefetine katılmış olan Mizancı Murat da, yenileşme hareketlerinin başarılı olma şartlarından biri olarak memleketteki bütün unsurlar arasında tabii bir karşılıklı güven duygusunun yaratılması üzerinde durmaktaydı[61].

Avrupa Devletlerinin Bâbıâlî'ye karşı baskı politikası uygulamalarından ve Ermenileri de kışkırtmalarından dolayı ülkedeki unsurlar arasında ne Abdullah Cevdet'in beklediği dayanışma ne de Mizancı Murat'ın önem verdiği karşılıklı tabii güven duygusu meydana geldi. Bununla beraber yurt dışındaki cemiyet faaliyetlerinde ilişkiler giderek yoğunlaştı.

Nitekim 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Genç Türk Kongresi'ne İttihat ve Terakki'nin iki güçlü lideri Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey ile taraftarları yanısıra Ermeni delegeleri de katıldı. Kongrede alınan kararlardan biri inkılabın başarıya ulaşması için yabancı devletlerin müdahalesinin gerekli olduğu hakkındaydı[62]. Bu kararı Ermeniler şiddetle istemekteydiler. Prens Sabahattin de onlara katıldı. Ancak Ahmet Rıza Bey ve Genç Türklerin çoğu ülkeyi parçalanmaya götürebilecek böyle bir karara karşı çıktılar. Kongre sonunda müdahale yanlıları Prens Sabahattin'in etrafında ve karşı görüşte olanlar da Ahmet Rıza Bey'in çevresinde toplandı.

Prens Sabahattin Bey'in siyasî programı Ermenilere çok çekici gelmiştir. Bu programın en önemli tarafı idarede adem-i merkeziyettir. Buna göre imparatorluğun değişik bölgeleri, kendine has mahallî idarelere bölünmelidir. Bölünme idarî, malî ve adlî yönlerden olmalıdır. Böyle bir program Ermenilere önce muhtariyet ve sonra da bağımsızlık yolunu açabilirdi. Bu bakımdan Ermenilerden Prens Sabahattin çevresinde toplananlar oldukça fazladır.

---

60 Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1892-1952*, Doğan Kardeşler Yayını, İstanbul 1952, s. 122-23; Ahmed Bedevî KURAN, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 138-39.

61 Niyazi BERKES, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 307-8.

62 Ernest Edmondson RAMSAUR, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957, s. 71.

Genç Türkler hareketi, yurt içinde ve dışında kurulan yeni cemiyetlerle iyice kuvvetlendi. İşte böyle bir zamanda Taşnak Cemiyeti, bir program üzerinde anlaşmak ve icraat şekillerini tayin etmek kaydıyla bir kongre teklifinde bulundu. Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin tarafından kabul edilen teklif üzerine 27 Aralık 1907'de Paris'te II. Genç Türk Kongresi toplandı. Bu kongrede Ermeniler, uzlaşmacı bir yol takip ederek Osmanlı Devleti'nin mülkî ve siyasî bağımsızlığını kabullendiklerini, asker vermemekten ve tedhişçilikten vazgeçtiklerini açıkladılar. Müdahalecilik fikrine son verilen kongrenin bitiminde delegeler, meşrutiyet ve meşveret usullerinin kurulmasının ihtilâl ile gerçekleşebileceği hususunda anlaştılar[63].

II. Genç Türk Kongresi'nden sonra yaygınlaşan ve güçlenen muhalefet hareketleri karşısında II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de ikinci defa meşrutiyeti ilân etti. Bu durum imparatorluğun bütün unsurları tarafından sevinçle karşılandı.

II. Meşrutiyet'in ilânı ile İttihat ve Terakki'de önde gelen kimselerin hepsine değil pek azına görev verildi; Ahmet Rıza Bey'in Mebuslar Meclisi Başkanı olması gibi. Başlangıçta ittihad-ı anasır (bütün unsurların birleşmesi) politikasını uygulayan Genç Türkler, iktidarlarının sona erdiği 1918'e kadar Ermenilerin beklediği adem-i merkeziyeti uygulamak isteyen Prens Sabahattin'e yönetimde görev vermediler.

13 Nisan 1909'da Osmanlı Devleti Başkenti İstanbul'da 31 Mart Olayı ve 14 Nisan 1909'da ise Çukurova'da Adana Olayı yaşandı. İlk olayı çıkaranlar, yeniliklere karşı olan dini istismar eden kimseler ile Harbiye mezunu subayları rakip gören alaylı subaylar idi. İkinci olayı ise Ermeni dernek ve çeteleri çıkarttı. Bu iki olay, kısa sürede bastırıldı ve 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamit tahttan indirilip yerine V. Mehmet Reşat (1909-1918) getirildi.

31 Mart ve Adana Olaylarının ardarda başlaması tesadüfi değildir. Bu olaylar, yurt dışındaki emperyalist devletler ile Ermeni lobilerinin destekleri ile başladı. Emperyalist devletlerden biri olan Rusya, bir an önce sıcak denizlere ulaşmak için XVIII. yüzyıldan beri uyguladığı politikayı devam ettirdi ve Kafkaslardan İskenderun Limanı'na kadar uzanan bölgede kendisine bağlı bir Ermenistan'ın kurulması için dernek ve çetelerini her zaman olduğu gibi Adana Olayı'nda da kışkırttı[64].

63 Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi, Türk Tarih Kurumu*, c. I/1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1963, s. 339; Sina AKŞİN, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi*, İstanbul 1987, s. 65-69.

64 Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 416-

Diğer bir emperyalist devlet İngiltere idi. İngiltere, hem Almanya'ya yakın bir politika izleyen İttihat ve Terakki'ye ve hem de Rusya'nın etkisinde kalacak bir Ermenistan'a karşı idi. Bu devlet, bir yandan Osmanlı Devleti'nde kendisine yakın bir siyaset takip edecek parti, tarikat ve kişileri iktidara gelmeleri için 31 Mart Olayı'nda[65] ve diğer yandan da Bağdat Demiryolu işini üzerine alan Almanya'nın Basra Körfezi'ne ulaşmasını engellemek ve Rusya'ya değil de kendisine bağlı veya yakın politika izleyecek bir Ermenistan'ın kurulması için Ermeni dernek ve çetelerini destekledi. İskenderun'daki İngiliz Konsolosu Katoni, bölgedeki Ermenilerin avukatlığını yapmaktaydı[66].

31 Mart Olayı'nın önde gelen isimlerinden Derviş Vahdettin'in İngiltere yönetimindeki Kıbrıs'tan gelmiş olması, Adana Olayı'nda bölgedeki Ermenilere Kıbrıs'tan silâh getirilmesi, 14 Nisan 1909'da bir İngiliz savaş gemisinin Mersin Limanı önüne kadar gelmesi ve aynı gün olayın reisi olan, yabancı müdahale için çalışan kışkırtmacı Piskopos Muşeg'in İngiliz idaresinde bulunan Mısır'daki İskenderiye'ye bir gemi ile kaçması tesadüfi değildir[67].

1821'de başlayan Mora İsyanı'na karşı olan İngiltere, kurulacak Yunanistan'ın Rusya'nın etkisinde kalmaması ve Rusya'nın Akdeniz'e inmemesi için 1822'de itibaren Rumların asilerini desteklemişti. İngiltere aynı düşünce ile 31 Mart ve Adana Olaylarında etkili olmaya çalışmışsa da hedefine ulaşamadı.

Adana Olayı'nın 31 Mart Olayı ile ilgisi olmadığı öne sürülmektedir[68]. Yukarıdaki bilgi ve açıklamalar, iki olayın da birbiri ile ilgili ve ilişkili olaylar olduğunu ortaya çıkarmaktadır. En önemli ortak taraf, her iki olayı destekleyen dış güçtür.

Adana Olayı'ndan sonra Genç Türkler döneminde (1908-1918), I. Dünya Harbi (1914-1918) sırasında yaşanan tehcirlere gelene kadar önemli bir Ermeni

---

65 AKŞİN, *a.g.e.*, s. 138-40, 197; Murat SARICA, *Siyasal Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1980, s. 266.

66 Mehmed ASAF, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1986, s. 37-38.

67 Salâhi R. SONYEL, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 -Aralık 1909)", *Belleten*, c. LI, nu. 201, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988, s. 1278, 1279, 1289; GÜRÜN, *a.g.e.*, s. 173-76; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 93, 94, 96.

68 URAS, *a.g.e.*, s. 566; Cemal ANADOL, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 308.

olayı görülmedi. Yönetim, bazı Ermenilere bakanlık verdi. Bunlardan biri olan Halaçyan Efendi[69] adlı Ermeni, Nafıa Nazırı idi[70].

SONUÇ

Türkler ile Ermeniler aynı devletlerin yönetiminde yaklaşık olarak sekiz yüzyıl sorunsuz denecek düzeyde yaşadılar. Kırım ve Ukrayna'da Kıpçak Türklerinin yönetimindeki Ermeniler, din ve devlet dili olarak Kıpçak Türkçesini kullandılar ve konuştukları bu dili Ermeni alfabesiyle yazdılar. Bu alfabe ile yazılmış Türkçe elyazmaları ve resmi belgeler de vardır[71].

Osmanlı Devleti'nin idaresindeki Ermenilerin Türkçe bilenlerden ise yönetim, sağlık, sanat, kültür ve basın alanlarında ilginç, olumlu ve başarılı hizmetlerde bulunanlar ve Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilenler görüldü. Mesela Kıbrıs'ta ilk özel Türkçe gazete olan *Ümid*'in Aleksan Sarrafian adlı bir Ermeni tarafından yayınlanması ilgi çekici bir durumdur[72]. Aynı adada görev yaparken II. Abdülhamit tarafından ödüllendirilen Mütercim Tatyos Efendi de bir Ermeni idi[73]. Bu arada Türk bilmece[74], şiir[75] ve türkülerine[76] Ermeni adının

---

69 Halaçyan Efendi'nin fotoğrafı için bk. EK 3. Halaçyan, Halaçoğlu demektir. Bu ikinci isim, günümüzde soyadı olarak kullanılmaktadır. İlk isimlerden de Türkçeye çevirmeler olmuştur. Yakop'un Yakup ve Yasef'in Yusuf olması gibi. Bu arada Yusuf gibi adı kullanan Ermeniler de vardı. Hovsep Yusufyan ve Yervant Yusufyan gibi (Bk. ÇARK, *a.g.e.*, s. 168, 211). Adlarını Türkleştiren ve islâmlaştıran gayr-ı müslimler vardır. Üniversitelerimiz ile Atatürk'ün kurduğu kurumlarda Hrand D. Andreasyan ve A. Dilâçar gibi Ermeni kökenli vatandaşlarımızdan görev yapanlar oldu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir vatandaşı, yukarıdaki isim türlerinden hangi adı kullanırsa kullansın, hangi ırktan ve dinden olursa olsun, yeter ki devletimizin ilkelerine sadık kalarak devletimiz ve milletimiz ile memleketimizin yararına dürüst bir biçimde çalışıp üretimde bulunsun; ama yalancı, riyakâr, bölücü, soyguncu ve intihalci olmasın. Ö.M.

70 KARAL, *a.g.e.*, c. IX, s. 145.

71 Talât TEKİN, "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", *Ulusal Kültür*, c. I, nu. 2, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1978, s. 28.

72 Salahi R. SONYEL, "Kıbrıs'ta Yayınlanan İlk Türkçe Gazete", *Yeni Kıbrıs*, c. III, nu. 3, Lefkoşa 1985, s. 16-17.

73 BOA., İrade Dahiliye, nu. 97621.

74 Amil ÇELEBİOĞLU-Yusuf Ziya ÖKSÜZ, *Türk Bilmeceleri Hazînesi*, Kitabevi Yayını, İstanbul 1995, s. 100, 108, 112. Bk. EK 4.

75 Mehmed Zeki PAKALIN, *Tarih Boyunca Kadın-Erkek Dedikoduları*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1949, s. 271. Bk. EK. 5. Bu arada XIII. yüzyıl Ermeni şairi olarak bildirilen Bluz Hovannes'in Ermeni kökenli mi, yoksa onlar arasında yaşayan bir Türk mü olduğu şimdilik kesin olarak bilinmemektedir (Mehmet ERÖZ, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1983, s. 49-50). Onun ilgi çekici bir şiir için bk. EK 6.

76 Cahit ÖZTELLİ, *Evlerinin Önü Halk Türküleri*, Hürriyet Yayını, İstanbul 1972, s. 760-61; Ahmet CAFEROĞLU, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994, s. 49-50. Bk. EK 7.

girdiği de görüldü. Dış güçler, Osmanlı toplumu unsurları arasındaki dostluk, dayanışma, kaynaşma ve olumlu gelişmeleri engellemek ve bölücülüğü destekleyip hızlandırmak üzere, daima kendi menfaatleri doğrultusundaki çete, dernek, parti ve ajanları kışkırtıp onlara yardımlarda bulundular ve böylece Türkler ile Ermeniler arasındaki dostluk ve yakınlığı yok ettiler.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan klasik dönem sonuna gelen kadar iç yapı ve yönetim bakımından güçlü iken iç ve dış politikada da başarılı olmuştu. Memleket içinde gayr-ı müslimlerle, özellikle Ermeniler ile ilgili önemli bir sorun yaşanmamıştı.

Osmanlı Devleti'nin iç yapısı ve yönetimi zayıflayınca bundan toplumun bütün unsurları, sadece gayr-ı müslimler değil Müslümanlar da zarar gördüler. Devlet çökmeye başlayınca iç sorunlar, milletlerarası birer soruna dönüştü. Sırp, Mora ve Kavalalı isyanlarında görülen bu durum Ermeni ayaklanmalarında da yaşandı.

Bu iç olayların uluslararası soruna dönüşmesinin bir diğer sebebi, emperyalist devletlerin Doğu Meselesi konusunda uyguladıkları plan, proje ve politikalardır. Bu devletler, Osmanlının hem Müslüman ve hem de Hıristiyan unsurları arasında bölücülük uygulayarak, onların Osmanlıcılıkta birleşmelerini engellediler.

Osmanlı Devleti'nin bir dış sorunu varken Avrupa Devletleri, Osmanlı memleketinde iç sorunlar ile isyanlar çıkarttılar ve destekliediler. 1768-1774 Osmanlı- Rus Harbi'nde Mora Rumlarının kışkırtılması ve 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'nde Sırp asilerin desteklenmesi gibi. Dış güçler, İstiklâl Harbi'nde (1918-1923) dinî istismar eden Müslüman asilere (Anzavur) ve Rumlar ile Ermenilere destek vererek bu politikalarını uyguladılar. Onların bu politikası, Cumhuriyet dönemindeki Musul Meselesi (1923-1926) ve Hatay Sorunu (1936-1939) sırasında Şeyh Sait ve Dersim isyanlarını çıkartmaları ile de devam etti.

Türk ve Ermeni ilişkilerinin bozulmasına neden olan bir güç de yurtdışındaki Ermeni lobilerinin faaliyetleridir. Onlar, Osmanlı memleketi içindeki ve dışındaki dernekleri ile teröristlerini desteklemeleri sadece malî yönden değil, siyaset ve basın alanında da oldu. Lobiler, kendi dernek ve çetelerini desteklerken, Ermeni Sorunu'nda Türk tezini destekleyen kitapları kitapçılardan ve kütüphanelerden alarak yok ettiler. Amaçları, bulundukları ülkelerdeki insanların sadece kendi tezlerini savundukları kitapların okunmasını sağlamak ve Türk tezinin öğrenilmesini, dolayısıyla kendi yalan ve iftiralarının öğrenilmesini engellemekti.

Böylece tek taraflı gazete, dergi ve kitap okuyan kişiler arasında onların tezini benimseyenler çoğaldı.

Ermeni lobileri, Türk tezini savunan bilim adamlarını üniversitelerdeki görevlerinden uzaklaştırdılar ve hattâ öldürmeyi dahi dile getirdiler. Bu konuda en önemli örnek Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Los Angeles Üniversitesi'nde Türk Tarihi Kürsü Başkanı Prof. Dr. Stanford J. Shaw gösterilebilir. Bu profesör, eşi Ezel Kural Shaw ile birlikte yazdığı *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge University Press 1976) / *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* adlı eserinin 2. cildinde Ermeni Sorunu'nu ele aldı ve Türklerin haklı olduğu tarafları açıklayınca Ermeni lobilerinden hemen tepki gördü. Onlar, üniversite öğrencilerinin Türklerin haklılığını ve Ermenilerin iftira ile abartmalarını öğrenmelerini engellemek üzere Shaw'un derslerine baskın düzenlediler ve Türk Tarihi dersi vermesine mani oldular[77]. Üniversite Senatosu, süresiz izin verdiği Shaw'u görevinden aldı ve yerine Ermenilerin istediği, onların tezini savunan bir kimse olan Prof. James Reip'i getirdi. Bu lobilerin etkisinde kalan ve hedeflerine varmak için onlarla anlaşan kimseler memleketimizde de olabilir. Bu kimseler, onların ajanı ve irticacı örgütlerin görevlisi olması ihtimal dahilindedir. Çünkü dini istismar eden lobi, dernek, vakıf ve kişilerin Frengistan'daki faaliyetleri bunu hatıra getirmektedir.

77 SHAW - SHAW, *a.g.e.*, s. 519.

EKLER

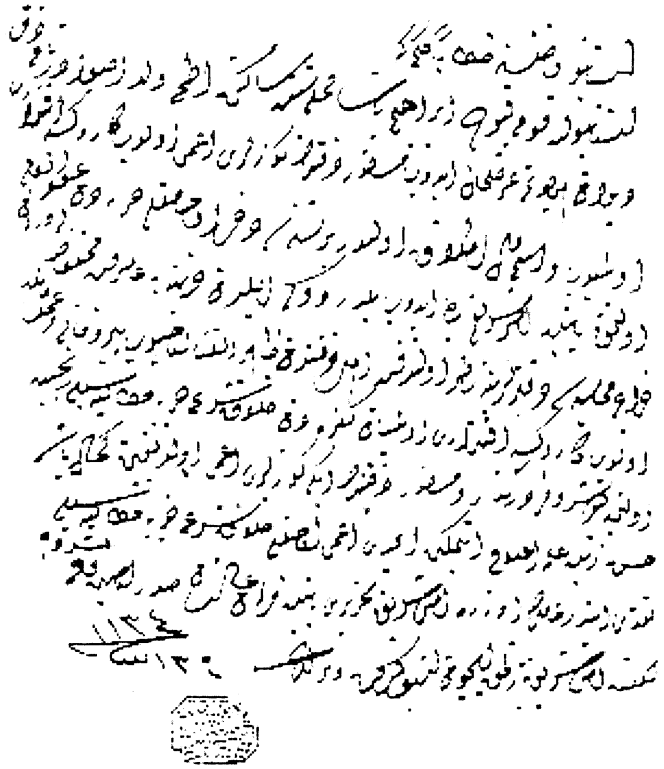

EK 1: BOA., CEVDET MALİYE, NU. 2442.

İstanbul Kâdısına hitâben hüküm ki,

İstanbul'da Kumkapu'da İbrâhîm Paşa Mahallesi'nde sâkin Atam veled-i Asvador nâm zimmî Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb mesfûr zimmînin gözleri a'mâ olub kâr ve kesbe iktidârı olmayub ve ism-i mâl ıtlâk olunur bir nesnesi dahi olmamakla cizyeden 'afv-ı in'âm olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ edüb bildirdiği eclden Hazîne-i 'Âmiremde mahfûz olan Harâc Muhâsebesi defterlerine nazar olundukda ehl-i zimmetden zâhirül-fetâ olmayub pîr ve fânî 'amel-mânde olub kâr ve kesbe iktidârı olmayan kefereden hilâf-ı şer' cizye

mutâlebesiyle rencîde olunmaya deyü şurûtı der-kenâr ve mesfûr zimmînin iki gözleri a'mâ oldığın Kehhâlbaşı Hasan zîde 'ilmuhu i'lâm etmeğin. İmdi a'mâ olmağla hilâf-ı şer' cizye mutâlebesiyle ta'addî etdirilmemek üzere emr-i şerîf tahrîri bâbında fermân-ı 'âlî-şân sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf yazılmak içün işbu tezkire verildi.

Fî 13 Receb Sene 1134 (29 Nisan 1722) 'Abdullah

EK 2: EK 1'DEKİ BELGENİN ÇEVRİYAZISI

EK 3: İMAR NAZIRI HALAÇYAN EFENDİ

EK 4: TÜRK BİLMECELERİNDE ERMENİ

Anası havul havul	Yeller eser havur savur,	Rüzgâr eser avur zavur,
Babası koca gâvur!	Babası Kirkor gâvur!	Babası Kirkor gâvur!
Oğlu has Ermeni!	Anası has Ermeni!	Anası ham Ermeni!
Kızına can vermeli!	Kızına can vermeli!	Kızına can vermeli!
(Üzüm – Manisa)	**(Ceviz, kabuğu, içi – Elâzığ)**	**(Kestâne – Kayseri)**

EK 5: ŞİİRDE ERMENİ

ERMENİ KADINLARI

Ermeni zenleri hep bed etvar
Ande kalmış kudemâsı reftar
Teni bed sohbeti bed şîvesi bed
Tavrı bed hey'eti bed câmesi bed
Nedir ande o vakurane reviş
Kızlarında dahi pirâne reviş
Bir zaman karga eder bu kârı
Kebke taklid edecek reftârı
Eylesen her ne kadar cehd-i cehid
Öd ağacı ola mı sâh-i pelid
Kubbenin üstüne durmaz kürevî
Olamaz nazik etvar-ı gâvî

EK 6: BLUZ HOVANNES'İN ŞİİRİ

Sensin arı gız Meriem
Yazıhlarıma derman
Tangrıdır senden doğan
Tangrım anası Meriem
Evel atadan oldu
Oğul dünyaya geldi
Kristos Meriem'den doğdu
Tangrım anası Meriem
Uçmag gapusun açdı
Bağlı yolları çözdü
Beni Tamuhdan (x) hurtardı
Tangrım anası Meriem

Altından direk oldu
Kristos yemişin verdi
Bizi yehden gurtardı
Tangrım anası Meriem
Altından eziz Meriem
Cöherden eziz Meriem
Uçmah yeesi Meriem
Tangrım anası Meriem [78]

EK 7: KARŞILIKLI TÜRKÜLERDE ERMENİ [79]

ERMENİ KIZI	ERMENİ GIZI
Oğlan:	**Oğlan:**
İstanbul'dan çıktık derya yüzüne	İsdanbuldan çıhdıh derya düzüne
İras geldim bir Ermeni kızına	İras geldim bir ermeni gızına
Yeme içme bak o yârin yüzüne	Yeme işme bah o yarin yüzüne
Girmez misin gâvur kızı dinime	Girmezmisin gavur gızı dinime.
Şu kınalı ellerden su ver içeyim	Şu gınalı ellerden su ver içeyim
İçeyim de şu dertli sineme saçayım	İçeyim de şu dertli sineme saçayım
Gayetin güzelsin nasıl geçeyim	Gayetin gözelsin nasıl geçeyim
Girmez misin gâvur kızı dinime	Girmezmisin urum gızı dinime.
Kız:	**Gız:**
Suyumu alıp da beni eğleme	Suyumu alıp da beni aleme
Yüreğimi aşk oduna dağlama	Yüreğimi eş gurduna dalama
Sen cahil değilsin, böyle söyleme	Sen cahil değilsin böyle söyleme
Var git oğlan, var git, girmem dinine	Var get oğlan var get girmem dinine.

78 "Uçmağ, uçmag: cennet. Orta Asya Tükçesinde, Yunus ve Bekta'ta geçer. Tamu: cehennem. "Bk. EROZ, *a.g.e.*, s. 50

79 Aynı türkünün farklı yayınları gösterildi. Ermeni Kızı ÖZTELLİ'nin ve Ermeni Gız. CAFERĞLU'nun eserlerinden alınmıştır.

Uzun olur İstanbul'un söğüdü
Çok verdiler ben tutmadım öğüdü
Kırılmış mı Ermeni'nin yiğidi
Var git oğlan, var git, girmem dinine

Yaylada gidende yol eksik değil
Açılmış, bahçede gül eksik değil
Ben gelin olanda yâr eksik değil
Var git oğlan, var git, girmem dinine

Oğlan:
İstanbul'dan çıkar güzellerin fermanı
Kayalarda oynar mızrağın yalmanı
Sen olmazsan müslüman, ben olayım Ermeni
Girmez misin gâvur kızı dinime

Kız:
Demirciler demir döver tunç olur
Mollalar da yazı yazar hoca olur
Müslümandan Ermeni olmak güç olur
Var git oğlan, var git, girmem dinine

Uzun olur İsdanbulun söğüdü
Çoh verdiler ben dutmadım öğüdü
Gırılmışmı ermeninin yiğidi
Var get oğlan var get girmem dinine.

Oğlan:
Yaylıya giderken yolun olaydım
Açılmış bahçada gülün olaydım
Sen gelin olunca yarin olaydım
Girmezmisin ermeni gızı dinime.

Gız:
Yaylıya gidem de yol eksik değül
Açılmış bahçada gül eksik değül
Ben gelin olam da yâr eksik değül
Var get oğlan var get girmem dinine.

Oğlan:
İsdanbuldan çıhar gözellerin fermanı
Gayalarda oynar mızrağın yalmanı
Sen olmazsan müslüman ben olayım ermeni
Girmezmisin gâvur gızı dinime.

Gız:
Demirciler demir döğer tuc olur
Mullalar da yazı yazar hoc olur
Müslümandan ermeni olmah güc olur
Var get oğlan var get girmem dinine.

Oğlan:	**Oğlan:**
Adımı sorarsan Ali'dir Ali	Adımı sorarsan Alidir Ali
Dinimi sorarsan Muhammed dini	Dinimi sorarsan din Muhammed dini
Tanrı'nın arslanı Hazreti Ali	Tanrının aslanı hazreti Ali
Girmez misin gâvur kızı dinime	Girmezmisin urum kızı dinime.
Kız:	**Gız:**
Senin adın Ali ise benimki Benli Emine	Senin adın Alise benim adım da benli Emine
Şimdiyse girdim din Muhammed dinine	Şimdise girdim din Mohammed dinine
Sıva kollarını dola boynuma	Suva gollarını dola boynuma
Çıkar gömleğini, gel gir koynuma	Çıhart gömleyini gel gir goynuma.

Abdullah ERYÖRÜK

(Sivas: Böyük Avren köyünden)

ÖZET

türklerle Ermeniler arasındaki ilk ilişkiler XI. yüzyılda başladı. XIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Türklerinin idaresine giren Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin diğer unsurları gibi adil ve hoşgörülü bir biçimde yönetilince din, dil ve kültür hürriyetlerini en geniş bir şekilde kullandılar. Askere gitmeyen ve yönetici olmayan gayr-ı müslimler 1856'da her konuda Müslümanlarla eşit duruma getirilince, Mora İsyanı sonrasında "Millet-i Sadıka" olarak nitelendirilmiş olan Ermeniler yönetimde görev aldılar. Onlardan Halaçyan gibi kimseler bakanlık dahi yaptılar.

Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti'nin gelişmesini engellemek üzere uyguladıkları Şark Meselesi Politikası'nda, önce Balkanlardaki gayr-ı müslimleri ve sonra da Anadolu'daki Ermenileri kışkırtıp kendi milli menfaatleri yönünde kullandılar. Rusya ve İngiltere'nin destek ve kışkırtmaları ile Ermeniler, ihtilalci dernekler ve çeteler kurdular. Milliyetçi, dini, ekonomik ve stratejik faktörler nedeniyle Ermeni Sorunu ve Olayları başladı. II. Meşrutiyet Dönemi başlayınca dış güçler, Ermeni çeteleri yanında Müslümanlardan dinci kişi ve kurumları da Osmanlı yönetimine karşı kışkırtarak kendilerine yakın bir zümrenin iktidara gelmesi ve Osmanlı Devleti'nin yıkılması yönünde çalışmalarını sürdürdüler.

SUMMARY

The relations between Turks and Armenians have first started in 11th century. Being subjects to the Ottoman rule starting with the 13th century. Armenians have been treated justly, like other subjects of the Ottoman State, and have used their religious, linguistic, and cultural freedoms to its greatest extent. While non-Muslim societies under the Ottoman rule did not serve in the military nor be administrators until 1856, from then on, they acquired equal rights with the muslims. After the Greek Revolt they have been called "The Loyal nation" and started to take administrative posts. Of this minority group, persons such as Halaçyan have served even as ministers.

European States have used first the non-muslim populations living in Ottoman land in the Balkans, and then the Armenians, in line with their "Eastern Questions Policy", so as to impede Ottoman Empire from industrialising. With the suppor and provocations o Russia and England, Armenians established rebel-

lious associations and gangs. Due to nationalist, religious, economic, and strategic factors, the Armenian Problem and Events have started. with the 2nd Constitutional Period these provocations and support have also been given to Muslim religious persons and groups so as to disintegrate the Ottoman State and have an administration in line with their will.